

ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ
ЕВРОПЕЙСКИ СТРУКТУРНИ
ИНВЕСТИЦИОННИ
ФОНДОВЕ

ЕДНА ПОСОКА
МНОГО
ВЪЗМОЖНОСТИ

МИГ ЛОМ
МЕСТНА ИНИЦИАТИВНА
ГРУПА

ПРОГРАМА ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ 2014 – 2020 г.
ЕВРОПЕЙСКИ ЗЕМЕДЕЛСКИ ФОНД ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ
ЕВРОПА ИНВЕСТИРА В СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ

АНАЛИТИЧЕН ДОКЛАД

Нематериалното културно наследство на територията на МИГ-Лом и на концепция за опазването и популяризирането му чрез проекти по Стратегията за ВОМР

(Резултати от собствено емпирично проучване)

Ноември, 2020

Проучването е осъществено от

Фондация ГИС – Трансфер център

Ръководител на изследователския екип и

Автор на аналитичния доклад:

Доц. д-р Рая Стайкова

Това проучване стана възможно благодарение на усилията на много хора, които със своите знания и компетенции способстваха за качественото изпълнение на задачите. Авторът изказва благодарност на екипа на МИГ-Лом, който спомогна за организация за набирането на емпиричните данни, в ситуация на пандемия и спазване на карантинните мерки в страната.

Съдържанието на този материал не представлява официално мнение на фондация ГИС-ТЦ

Съдържание:

А. Въведение

Цел на проучването, предмет, обект, методологична рамка

Техники за набиране на емпирична информация

1. Същност и видове на нематериалното културно наследство

Форми на нематериално културно наследство

Социалната роля на нематериалното културно наследство

Музеят като институция за съхранение и разпространение на културното наследство

Читалището – културно средище за общността

Специфични черти на формите на нематериалното културно наследство

2. Нематериалното културно наследство на територията на община Лом (Резултати от емпирично изследване)

Нематериалната културно наследство на територията на община Лом – съвременна картина

Културни институции на територията на община Лом

3. Добри практики, свързани с опазване на нематериалното културно наследство

4. Потенциал за опазване на нематериалното културно наследство на територията на община Лом чрез социални иновации – нов подход

Б. Заключение

В. Ползвана литература

Основни понятия (Приложение 1.)

Структура на интервю (Приложение 2.)

А. Въведение

Проблемът за опазване на нематериалното културно наследство в период на глобализация, развитие на комуникационните технологии и свободното движение на капитали, стоки и хора все повече е в обсега на държавни и регионални политики, все повече акцентира върху процесите на съхранение и създаването на условия за възприемане културата от предното и предаване на следващото поколение.

Значението на нематериалната културно наследство (НКН) през последните десетилетия се преосмисля от политици и управленци. Причините са различни и са пряко свързани с приоритети на съответните политики. Най-разпространеното разбиране за значението на недвижимото културно наследство е, че то съхранява и възпроизвежда специфичната култура и културни ценности, традиции, празнични ритуали и обреди и други влезли дълбоко в бита на хората събития, които ги правят различни в културно отношение от други общности. С НКН се свързват и господстващи норми и правила на семейния бит, на взаимоотношения между поколенията в разширеното семейство (сравнително широко разпространено у нас) както и взаимоотношенията между родители и деца.

Нематериалната културно наследство днес се противопоставя на масовата култура и нейното бързо разпространение в съвременния свят. Ето защо в условия на глобализация и навлизането в бита на хората в различни географски точки на света на все повече унифицирани стоки и услуги – на специфичните местни традиции започва да се обръща все по-голямо внимание. Тези традиции се свързват пряко със специфичната култура на населението, живеещо на тази територия, на етносите и на изграждане на етническо самосъзнание.

Нематериалното културно наследство, въпреки широкото разпространение на този термин е неясно и неточно определено понятие и неговата същност се дефинира в зависимост от този, който го интерпретира. На пръв поглед това се възприема като недостатък при изясняване какво точно е НКН, но от друга страна – това показва разнообразието от проявления на НКН, на съществената роля, което има НКН при формиране на личността, ценностите и начина на живот на хората. Търсенето на общо единно разбиране за НКН е породено от политиките за неговото опазване и

предимно за целите на механизмите на финансиране. Възможността всеки регион, общност, етнос да определи своите специфични проявления на НКН съдържа потенциал за извличане на културните ценности на поколенията живели през вековете, за изграждане картина и динамиката на човешката цивилизация.

Широко разпространено днес е разбирането че нематериалното културно наследство е отделно и съществува самостоятелно от материалното¹. Според нас това разбиране не е коректно, тъй като материалното културно наследство придобива разбиране, смисъл и значение чрез нематериалното. Материалната културно наследство достига до съвременността и то може да бъде видяно, докоснато, усетено. Но тези достигнали до нас артефакти от древността ще са само предмети, ако те не се свързват с определен исторически период, през който те са създадени от хората, които са ги сътворили с определена цел. Нашето разбиране е, че материалното и нематериалното културно наследство са тясно свързани и ценността и значимостта на материалното преминава в културна обществена ценност чрез ценностната система на хората. През тази призма НКН е представено в настоящия анализ.

Трябва да отбележим, че изследването и определянето на специфични проявления на културното наследство са предмет на етнографски и антропологични изследвания. Именно тези резултати са базовата информация за този анализ. Представеният анализ е от позицията на управлението за съхранение и опазване на нематериалното културно наследство в условията на развитие на информационните технологии, даващи възможност едновременно и за съхранение и за широко разпространение на НКН при съпътстващите днес интензивни процеси на глобализация.

Цел на проучването, предмет, обект, методологична рамка

Основна цел на проведеното проучване и анализ на резултатите е:

- ✓ да се изведат същностните специфични характеристики на културното наследство на територията на МИГ - Лом, територия в рамките на

¹ Това разбиране преобладава в западноевропейската цивилизация, която отдава до скоро предимно значение на материалното културно-историческо наследство, което човек вижда и докосва.

област Монтана – запазени до днес, като традиции, легенди и предания, обичаи и обреди, художествено-изпълнителско изкуство и умения, свързани с традиционни занаяти.

- ✓ да се анализират добри практики на международно ниво, дали ефект за намиране на условия за опазване, съхранение и популяризиране на НКН.
- ✓ на основата на събраната информация да се изведат нови подходи за опазване на НКН както и за популяризирането им в адекватни на съвременното форми.

Предмет на изследването са отношениято и разбирането на институции и граждани за нематериалното културно наследство, специфично за територията на община Лом и визията им за опазване, съхраняване и предаване на следващите поколения.

Обект на проучването са представители на институции, които по смисъла на тяхната дейност са свързани с нематериалното културно наследство, както и граждани, коренни жители на Лом и околните населени места.

Методологична рамка

Методологичната рамка се определя от основната цел и предмета на проучването, които изискват комплексен и междудисциплинен анализ. Избраните сфери – източници на информация както и подбраните техники за набиране на информация дават възможност за анализ в контекст на съвременните разбирания за нематериалното културно наследство, утвърден в резултат на проучвания и дискусии на международно ниво в продължение на десетилетия и основаващ се на приетото определение в Конвенцията на ЮНЕСКО и залегнал в действащото законодателство в България.

Комплексният подход се определя и от предмета на проучването, тъй като разкриване на същностните процеси на съхранение и опазване на нематериалната културно наследство са възможни чрез съчетаване на различни техники на изследване. Реализираното емпирично проучване е от типа: експлоративно социометрично изследване (story) с използване на комбинирани техники за набиране

на емпирична качествена информация като: дълбочинно интервю, документален анализ, анализ на литературни източници и експертни оценки на учени специалисти – етнографи.

Методологичната рамка на изследването на НКН на територията на община Лом се основава на анализ на: (1) стратегически документи на европейско, национално и регионално ниво, свързани с опазване на НКН – през призмата конкретно на региона на община Лом и анализирани през призмата на съвременните теоретични постулати за НКН в резултат на научни изследвания; (2) персонално предоставени материали и публикации от представители на МИГ-Лом за разпространението на традициите на територията на общината, (3) анализ на добри международни практики придобили известност поради тяхната ефективност за опазване и популяризиране на различни видове от НКН; (4) целево създаден модел за емпирично проучване за набиране на конкретна информация за разбирането и нагласите на населението по отношение на НКН и (5) анализ на собствен емпиричен материал. Специално внимание е обърнато на отношението на младите хора към НКН въобще и конкретно в региона на община Лом.

В проучването и анализа се използват ключови понятия за НКН изведени на основата на теоретични изследвания и стратегически документи, получили международно възприятие. Тези ключови понятия са представени в Приложение 1 към анализа.

Техники за набиране на емпирична информация

Емпиричната информация е набрана по метода на структурирано интервю, проведено по телефон и чрез комуникационни технологии като скайп² и др. Интервюто е осъществено чрез предварително разработена структура на областите за набиране на информация, съставена на основата на теоретични резултати (Приложение 2.). Емпирична информация е набрана и чрез свободно избрани

² Приет е този метод за набиране на емпирична информация, въпреки неговите ограничения, поради съществуващата извънредна ситуация в страната, породена от Ковид-19 пандемията.

истории от личния живот на участници, споделени по техен избор и желание, чрез които те илюстрират обективни процеси от опазване и съхранение на нематериалното културно наследство.

Според съставения модел на изследване са подбрани участници в интервютата, които са представители на следните групи хора:

А. Активни участници, свързани с опазване и популяризиране на НКН на територията на МИГ-Лом:

- Представители на читалища – НЧ „Постоянство 1896“, НЧ „23 септември“, НЧ „Кирил Петров 1922“, и други НЧ в махалите и селата на територията на община Лом;
- Активни участници в дейности на читалищата;
- Учители – начален и гимназиален курс на училищата на територията на МИГ-Лом;
- Учители и работещи в детски градини на територията на МИГ-Лом;
- НПО – опериращи на територията на МИГ-Лом, независимо от седалище на регистрация;
- Представители на местна администрация;
- Представители на Туристически агенции, Туристически информационен център;
- Служители в библиотеки;
- Фондация „Глобални библиотеки - България“;
- Младежи до 30 г, които активно участват в различни дейности, свързани с НКН;
- Ученици от гимназиите, представители на бизнеса, работещи, безработни и пенсионери, активни участници в различни дейности, свързани с НКН.

Б. Пасивни граждани, живеещи на територията на МИГ-Лом, които не участват в дейности, свързани с НКН.

Сред участниците – пасивни по отношение на дейности за опазване на НКН са подбрани хора аналогични на по-горе описани групи.

1. Същност и видове на нематериалното културно наследство

Днес за определяне какво се разбира под НКН е приета дефиницията, формулирана в Конвенцията за опазване на нематериалното културно наследство на ЮНЕСКО³, а именно: „обичаите, формите на представяне и изразяване, знанията и уменията, а така също и свързаните с тях инструменти, предмети, артефакти и културни пространства, признати от общностите, групите и в някои случаи – отделни лица, като част от тяхното културно наследство. Това нематериално културно наследство предавано от поколение на поколение, се пресъздава постоянно от общностите и групите в зависимост от тяхната окръжаваща среда, тяхното взаимодействие с природата и тяхната история като формира чувството им за самобитност и приемственост и по този начин способства за насърчаване на уважението към културното многообразие и творчество на човечеството.“ Според ЮНЕСКО НКН са традициите и съвременните „живи“ изкуства, но се приема, че НКН включва не само традиционни наследства от миналото, но също и това – включващо практики на определени групи от урбанизирани и неурбанизирани региони. Друг важен инструмент, даващ дефиниция на понятието НКН предимно в Европа е Faro Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society Convention, приета от Съвета на Европа през 2005 г. и известна като Faro Convention.

Съхранението на НКН както и културното наследство изобщо е процес свързан със съвременните икономически и социални процеси на обществото и се влияе от процесите на глобализация, свързан със запазване на човешките права, включително и спазване на авторското право по отношение на сътвореното от хората във времето назад, но обработено за да бъде разбираемо от съвременниците. Развитието на технологиите и възможностите на дигитализация днес са пряко свързани с процесите на съхранение на НКН и дава решения на част от тези проблеми.

³ UNESCO, 2003, Convention for safeguarding and protection of intangible cultural heritage, Article 2. България ратифицира конвенцията през 2006 г, с което нейните норми стават задължителни.

Известно е съществуващото деление между материалното и нематериалното културно наследство, строго разграничавано според характерните елементи. Днес все повече се налага мнението, че НКН е свързано с материалното. Съществуващото първоначално противопоставяне на НКН на материалното отстъпва място на схващането, че това са два взаимосвързани клона на развитие на културата.

В продължение на десетилетия акцентът е върху материалната културно наследство. В европейската цивилизация, към която принадлежим, акцентът винаги е бил върху материалните артефакти достигнали до съвременността. Те се възприемат и ценят като уникални и значими. Но със задълбочаване на изследванията върху НКН и неговите различни проявления все повече се утвърждава мнението, че НКН показва същността, смисъла, а следователно и значимостта на запазените до днес материални артефакти⁴. НКН не може да се види, не може да се пипне, но това са неща, които могат „да се почувстват“ и тези неща имат свойството „да се запомнят“ и да се предават през поколенията⁵.

В по-широк смисъл – уникалността на материалните артефакти се основава на достигналото съвременната цивилизация знание за НКН и обществото оценява материалното културно наследство през призмата на НКН. Едновременно с това, материалното наследство дава база за интерпретация на НКН. Тези два клона са пряко свързани и взаимообвързани. Много от НКН имат материални носители, които се променят във времето. Пример за това са текстове на народни песни, предавани от поколение на поколение устно, но и записвани първоначално само като текст, впоследствие – като текст и музика. Формата и носителите се променят, но винаги целта е да се съхрани автентичността на първоначалния вариант. Аналогични примери съществуват в различните видове НКН.

Изследванията на НКН показват, че околната среда независимо от стремежа да съхрани в първоначален вид текст, музика, говор и друго от НКН, във времето се променят. Средата оказва своето влияние и една от причините за настъпващите промени е - НКН да бъде разбираемо от населението, от хората към които е насочено

⁴ Waelde, Ch., Cummings, C., Pavis, M., Enright, E., 2018. Contemporary Intangible Cultural Heritage, Research Handbook, Publ. Edward & Elgar, Cheltenham, UK

⁵ Rusalic, D., 2009. Making the Intangible Tangible: The New Interface of Cultural Heritage, Institute of Ethnographic, SASA, v.63, Belgrad,

и в резултат - то се "осъвременява". В подкрепа на това разбиране е, че множество изследователи на нематериалното културно наследство чрез различни проявления като: традиции, ритуали - особено празнични, музика, занаяти, притчи и предания и т.н., показват, че то се променя във времето под влияние съвремението на техния интерпретатор, на господстващи за времето ценности и приоритети и на господстващи политики⁶.

Под егидата на ЮНЕСКО държавите приемат различни инструменти и програми, чрез които да съхранят достигналото до днес НКН. Една от основните заплахи за жизнеността на НКН е все повече намаляващият брой на хората, които са свързани с традиционни занаяти, музика, танци или театър, и броят на тези, които са в позицията и притежават мотивация да бъдат обучени от тези хора. С други думи – да се осигури живата приемственост в поколенията на НКН. За тази цел са разработени критерии, които определят установени вече и потенциални заплахи и рискове за съхранението на КН като: изменение на правния статут за защитеност, преструктуриране на околната инфраструктура в резултат на урбанизация и човешка намеса, която застрашава обекта на КН, въоръжени конфликти, незаинтересованост и липса на система и план за управление на отговорните държавни институции, в резултат на което обекти на КН се рушат, влияние на околната среда -климатични и геоложки проблеми.⁷

През 1993 г. няколко държави, сред които Франция, Япония, Корея и Нигерия, инициират политика и програма за съхранение на „живите човешки съкровища“. Целта е да се обърне внимание на правителствата и обществеността върху необходимостта от създаване на механизми и инструменти, с които да се осигури трансфера на знанията и уменията от едно поколение на следващото. Всяка държава избира по какъв начин да осъществи този трансфер. Споменаваме два примера, придобили широка популярност. През 2004 г. Правителството на Нигерия в рамките на програмата: „Живите човешки съкровища“ определя група от хора на възраст около 50 години, със застрашени от изчезване професии (занаяти), и създава условия

⁶ Alivizatou, M., 2012. The Paradoxes of Intangible Heritage, in: Safeguarding Intangible Cultural Heritage, 2012, Ed. Stefano, M.L., Davis, P., Corsane, G., The Boydell Press, Woodbridge, p 16.

⁷ https://whc.unesco.org/en/compendium/action=list&id_faq_themes=1338

тези притежатели на традиционно знание и умения да предадат своите знания на млади хора. В групата на професионалистите влизат: артисти, скулптори, занаятчии, музиканти – носители на НКН. Тези носители на НКН са публично обявени. Програмата е подкрепена както финансово, така и чрез популяризиране на продуктите на НКН като- изложби, концерти, събития за изява и др. Основната ѝ цел е да подпомогне хората, притежаващи традиционни знания и умения в тяхната дейност и по този начин да предпази от изчезване тези културни притежания.⁸

Аналогични дейности се организират във Франция също в рамките на Програмата на ЮНЕСКО: „Живите човешки съкровища“, чиито пряк изпълнител е Съветът за художествени занаяти (Conseil des Metiers d'Art). На всеки две години, започвайки от 1994 г., се дават награди на професионалисти, притежаващи редки знания и умения и наричани „изключителни майстори на рядко know-how “. Тези професионалисти са добре известни сред своите колеги в професионалната общност със своите познания и педагогически умения. Те „гарантират“ приемствеността в поколенията на знанията, акумулирани в НКН. Във Франция те са в сферата на изработване на инструменти, подвързване на книги, изработване на бижута, в сферата на музиката, театъра и танца; текстила и направата на дрехи. Тези специалисти във Франция са призвани да преобразяват и развиват тези занаяти в духа на иновациите във времето за разлика от идеите на Програмата, реализирани в други държави – да съхранят автентичните технологии, на основата на които са създавани в миналото предметите на НКН⁹.

Ето защо идентифицирането и точната регистрация (независимо от средствата, чрез които се реализира – снимков и текстов материал, технологии, и др.) през различни периоди от икономическото и социалното развитие на общността е важно; съдържа имплицитна информация за епохата и приоритетите, за степента на развитие на населението; съдържа заложеният спектър на бъдещото развитие на общността.

НКН се определя като „живо“, тъй като то представлява не само регистрирани и систематизира традиции от миналото, които са изчезнали, но днес има за цел и да

⁸ <https://ich.unesco.org/en/living-human-treasures>

⁹ Alivizatou, M., 2012. The Paradoxes of Intangible Heritage, in: Safeguarding Intangible Cultural Heritage, 2012, Ed. Stefano, M.L., Davis, P., Corsane, G., The Boydell Press, Woodbridge, pp 9-22.

запази тези традиции, да ги възобнови и утвърди по свои осъвременени форми като им създава нова жизнена среда. НКН не се ограничава само в събиране и описание на „нематериални артефакти“, а те да се вплетат в бита и културните ценности на общността.

Форми на нематериално културно наследство

Нематериалното културно наследство се проявява чрез различни форми, които за различни региони и общности са различни. НКН има своите материални носители като: печатни текстове, костюми и носии със съответни елементи и материали, имащи символични значения.

Според Конвенцията на ЮНЕСКО формите на НКН са:

- Устни традиции и начини на изразяване, включително език, говор като носител на НКН; Устните форми на изразяване на НКН са много разнообразни и включват: приказки, предания, поговорки, идиоми, легенди и митове, гатанки, заклинания, тостове, стихотворения, драматични постановки и др. Всички те предават през поколенията ценностите, знанията и колективната памет на общността; те са жизнено важни за съхранението културата на общността, за формиране на културната идентичност. Днес тяхното социално значение е голямо. То се проявява от детските приказки, които се разказват от възрастните в семейството, до разпространението на епични поеми и предания за минали времена.
- Художествено-изпълнителско изкуство : песни, танци, театрални постановки, изображения, форми на забавления. Всяка общност може да нарича по различен начин тези изкуства : за едни може да е „театър“, а друга общност да го наричат „танци“.
- Обичаи, обреди и празненства, свързани с общността;
- Обичаи, празненства, които се отнасят за природни явления и вселената;
- Знания, умения и празненства, свързани с традиционни занаяти.

Тези форми на НКН не са константна величина - могат да се допълват, разширяват, които обаче следва да са одобрени от Междудържавния комитет на

ЮНЕСКО¹⁰. У нас формите на нематериалното културно наследство са отразени в Закона за културното наследство в България, приет през 2009г.

Социалната роля на нематериалното културно наследство

Социалната роля на НКН днес намира израз в сферата на туризма като формира сектора на културния туризъм. Продиктуван е от интереса на хората да се запознаят с културата на други общности съхранили своите традиции, както и в търсене на собствени корени на произход. Общоприето е мнението, че включването на НКН в туристическия сектор съдържа потенциал за намаляване бедността на носителите на тези продукти, т.к. те са ресурс за развитие на културния туризъм. Същността, обаче, за превръщането на НКН в туристически ресурс е те да се представят в адекватна за туриста форма - познавателна, интересна, разтоварваща и релаксираща, насочена към удовлетворяване на различни потребности на туриста. Специфичното е, че изворите на НКН могат и да инициират потребности, неосъзнати от туриста, ако те са адекватни на времето и на интересите на различните групи хора; човекът е любопитен по природа и е отворен към възприемане на ново знание и информация. Тогава НКН се превръща в продукт на маркетинг, който се нуждае от съответни политики и стратегии за да навлезе успешно на пазара на туристическите услуги.

Включването на НКН в туристически продукти има и друг елемент – да подобри условията на консервация, чрез печалбата, формирана от туризма. Приходите от туризма и подобряване условията на консервация на НКН при целенасочена балансирана политика съдържат в себе си потенциал както за развитие на туризма, така и цялостно регионално развитие на територията на общността, включващо икономическо и социално развитие на населението. Тук важното е в стремежа за съхранение да не се променят продуктите под влияние на съвременни атрактивни форми. Разделението между такива продукти следва да е добре очертано със запазване на автентичността. Винаги съществуват възможности за

¹⁰ Членовете на Междудържавният комитет се избират от Генералната асамблея на ЮНЕСКО; правата им са описани в параграф 6.7 на Конвенцията.

съществуването и на двете форми, но е необходимо да не се допуска тяхното сливане.

Включването на НКН в туристическия сектор може да има и негативни последици. Присъствието на туристи при осъществяване на определени обреди и обичаи, религиозни празници и др. може да наруши процесите на тяхното изпълнение, да наруши необходимата атмосфера на участниците в тях. В стремежа да се съхрани дискретността на такива събития, под натиска на туристическия сектор за да удовлетвори определени интереси, се създават изкуствени аналози на такива събития. Често те в по-голяма степен са ориентирани към разбирането за потребностите на туриста отколкото да пресъздадат автентичната процедура и в резултат на това - променят частично установените традиции. Дискусионен остава въпросът – необходими ли са такива имитации на интимни за общността традиции и превръщането им в публични или в името на тяхното съхранение те да останат затворени в общността, но запазени в своята автентичност.

Музеят като институция за съхранение и разпространение на културното наследство¹¹

Музеят се свързва с място, където се съхраняват, документирант, изследват, интерпретират и показват предмети, свързани с историята и историческото минало на региона и хората, населяващи този регион.

Думата „музей“ произлиза от Goddess Muse – седалище или святилище на музите, чиято майка носи името Mnemosyne - в превод от гръцки – памет, силата на запомнянето. Музеят се предполага да е съхранява паметта, мислите и сътвореното от човека, т.е. това е естественото място, където се съхранява и поддържа НКН.

През 60-те години на XX век музейните колекции, които по това време се интерпретират като колекции на единствено на материалното културно наследство,

¹¹ Няма да се спираме на видовете музей, базирани на предметите на музейните експозиции и се ограничаваме само върху функциите на музей с местно значение, съхраняващ експонати, свързани с историята на общност и регион. Местният музей има по-голяма роля за формиране на културната идентичност на местното население.

постепенно започват да свързват колекциите с НКН.¹² Днес, музеят в световен мащаб има важни функции в съвременното общество. Музеят е мястото където се осъществява и ясно се вижда свързаността на НКН с материалното чрез създаването на исторически интерпретации на експонати и символни истории; осъществява се интегрирането на МКН и НКН, осъществява се взаимодействието с местните общности, местната власт реализира местната политика за запазване и разпространение на културното наследство и развитието на региона. Музейните колекции са източник на научни изследвания, източник на разработване и развитие на технологии за консервиране, реставриране и съхранение на експонати; участват при пресъздаване на обреди, традиции ритуали и др. Като цяло, образователната и възпитателна функция на музея е известна и широко въввлечена в училищни програми, семейни традиции, събития на общности – местни, професионални, възрастови и т.н.

Съвременната концепция за същността и ролята в обществото на музея разглежда музея не само като сбирка на предмети от миналото, но те са част от настоящето и съдържат информация за бъдещето. Днес музеят се разглежда като културно пространство, тъй като винаги в съзнанието на хората се свързва с културното наследство. Самата дума „куратор“ (curator) има латински произход и означава „наглеждам“, „грижа се“ (to care for).¹³ Днес все повече музеят се

¹² Известната притча за будисткия монах, поканен на чайна церемония и недопуснат да влезе облечен в първоначалните си дрехи на монах, приети за мърляви и недостойни за посетителите на чайната церемония, след преобличането му в нови и чисти дрехи безпрепятствено участва в церемонията. Прави впечатление на посетителите, че той изсипва храната и питиетата върху дрехите си. Запитан – защо прави това, монахът отговорил: „Допуснати до тази чайна церемония не съм аз, а моите дрехи. Ето защо считам, че са тези, които трябва да се насладят на поднесената храна.“, показва същностната функция на съвременния музей.

¹³ В българския език „куратор“ най-често се употребява в областта на изкуството. Кураторите на културното наследство са хора, които се грижат за съхранение, излагане и изучаване на сбирки от образци на културното наследство по музеи, изложения, библиотеки и др. Кураторът е не просто технически организатор на изложба, музейна експозиция или арт-проект, но в известна степен е и съавтор, тъй като именно той определя актуалността дадена тема, активно сътрудничи с авторите, като

разглежда не само като пазител на културното наследство, но и като „приносител“ (culture bearer) и създаващ условия то да достигне до хората.¹⁴ Още от 1946 г. музеите имат своя международна организация, оглавявана от Международен съвет на музеите (International Council of Museums - ICOM), впоследствие към нея се създава Международният комитет по музеология (ICOFOM), чиято дейност е свързана с изпълнение и развитие Конвенцията на ЮНЕСКО за опазване на културното наследство. Днес чрез ИТ мрежата от музеи многократно увеличава капацитет на музеите чрез сътрудничество, обмяна на опит и добри практики.

На регионално ниво музеят като културно пространство има значителна роля за формиране на културната идентичност на населението, за идентифициране на съвременните проявления на културното развитие на местното население, за утвърждаване на истинните форми на изкуството и различаването им от кича. Едновременно с това, ролята на музея за образованието на младото поколение нараства. Музеят също така може да бъде проводник на местна политика за включване на НКН в туристическия, образователния, научния и други области на икономическото развитие и по този начин да способства за икономическото и социално развитие на региона.

Читалището – културно средище за общността

Друга специфична за България културна институция, свързана, в съзнанието на хората, с НКН са читалищата. Читалището възниква като първи светски център в рамките на общността, предлагащ различни услуги. През около 160 годишна история читалището е преминало през различни етапи и метаморфози на своето битуване за да бъде днес разпознавано като културно средище на местното население. У нас

им помага да осъществят своите идеи и проект – дотолкова, че „общо взето кураторската дейност е принципиално друга форма на авторството в изкуството.“ (<https://bg.wikipedia.org/wiki/Кypaтop>.)

¹⁴ За първи път Smithsonian Museum във Вашингтон променя традиционното разбиране за музея като хранител на нематериалната култура, която нарича „нежива“ и формира нова функция на музея като културен център, културно средище, където се срещат носителите на нематериалната култура.

читалища има практически във всички населени места. Често читалищата са били създавани в помещения на местните библиотеки и в следствие библиотеките са останали продължителен период една от основните дейности на читалището, особено в по-малките населени места. В следосвобожденския период в края на XIX и началото на XX век се налага мнението, че читалището, с помощта на библиотеките и просветени лектори започва да осигурява обучение на възрастни чрез т.н. „народни университети“. За местната общност читалището винаги е било място за срещи на хора, център, осигуряващ допълнително обучение, местния ресурс за разширяване на знанията, придобити в църкви и училища, читалището е бил и мостът към достиженията на световната литература и култура, мястото за изява на талантливите местни хора, среда за общуване на местната интелигенция. Това, което е важно – читалището е било мястото, където са се формирали местните елити. През годините читалището остава, макар и по-слабо, източник на прогрес за общността и основен двигател за нейното развитие. Културно-просветните дейности на читалищата са били предимно свързани с художествената самодейност – любителски театър, фолклорни групи, хорове, оркестри, танцови формации и други в зависимост от времето, интересите на местното население, политиката на местната и централна власт. Именно тези дейности са довели до запазване на читалището във времето като културно пространство и културно средище.

На територията на МИГ-Лом е създадено едно от първите читалища – „Постоянство“ през 1856г. В Лом се създава името на тази нововъзникваща институция „Читалище“, наречена така от тогавашния учител Кръстьо Пишурка. През 1856г. в читалището се организира първият български театър с представлението „Многострадална Геновева“¹⁵

Важното в случая е, че читалището като институция във времето винаги е била и продължава да е стожерът на НКН на местно ниво. Неговата функция все повече е започвала да се характеризира като „приносител“ на НКН.

¹⁵ По-подробно дейността на читалищната дейност на територията на община Лом ще бъде представена в следващите раздели на анализа.

Днес функциите на читалището се разрастват, използването на ИТ и дигитализацията създават нови условия за съхранение и разпространение на културното наследство. Потенциална ниша за разширяване обхвата на читалището и задълбочаване на неговата изконна роля – да съхрани културната идентичност на местното население, е привличане на мигриралото местно население за участници в съвременния живот на общината. Днес е възможно да функционира виртуално читалище, наложително е обновяване на функциите на читалището и съобразяване им с потребностите на различни местни социални групи. Днес практиката показва, че институциите, включително и читалищата, стават по-ефективни когато кооперират дейността си, работят в мрежа, обменят знания, опит и умения.

Специфични черти на формите на нематериалното културно наследство

А) Нематериалната културно наследство идва от миналото и се предава от поколение на поколение, създадено е в миналото и едновременно с това - се свързва с настоящето чрез термина (израза) – „съвременно нематериално културно наследство“. НКН се приема за процес на създаване, предаване и трансформиране на настъпили изменения в традициите, включвани в съвременната култура и институционализация на утвърждаващи се практики.

Б) Свързаност на изпълнителя на танца с изпълнението, с появата на изпълнението; на разказвача с разказваните истории; на твореца - майстор на изкуства и изделия със създадените творби. Мерките за съхранение са насочени да стимулират и запазват тази връзка, което осигурява устойчивост и съхранение. Независимо дали това се отнася до: съхраняване и предаване знанието и технологията на изпълнението или на изработващият инструмент, движенията на танца, изпълнението на песента или театрално постановка. Специфичното е връзката между изпълнителя и съответната форма на НКН.

В) НКН се изразява чрез устни традиции, езикови специфики – говори и идиоматични изрази, принадлежност към определено място и след това чрез паметта предавани, вярвания, широко световни възгледи, които придобиват значение на ценности и церемонии и окултни практики, преоткриват се в социални и институционални практики. Те са различни и често се свързват със социо-културния и екологичен контекст на произхода им както и мястото на произхода им. Съществуват форми на НКН, които остават затворени в семейството, като приспивни песни, употреба на подправки в ястия и т.н. Традиционното художествено майсторство е най-силен израз на НКН. Фокусът е върху процеса на изработка, а не върху предмета като такъв, което е залегнало и в Конвенцията на ЮНЕСКО. Основно е съхранението на знанието и умението за изработването на предмета, т.е. за запазване на технологията на традиционното занаятчийство в съпровод на паралелни присъщи за това ритуали.

Г) НКН се влияе от климатични, геологични и други промени в природата – например - промени в почвата и земеделските земи. Обезлесяването оказва безвъзвратно влияние върху изчезване на лековити растения, което води до редуциране на традиционната фармакопея и се отразява върху традиционни занаяти. Ярък пример за загуба на информация са забравените лековити комбинации, ползвани векове от тибетските лечители.

Д) Дигитализация на НКН – дигитализацията на НКН цели неговото конкретно за времето запазване. Предимствата от дигитализация на НКН са много – запазване и съхранение, осигуряване достъп на специалисти от различни институции, разположени в различни части на света за съвместни изследвания, популяризиране и възможност на хора с различни интереси да имат достъп и да се запознаят, спазване на човешките права и запазване на авторското право и т.н. Пример за позитивни резултати от дигитализацията е съставянето през 1999 г. в Индия на дигитална библиотека, в която включват информация за свойствата на куркума за заздравяване на рани, използвано от лечители в продължение на поколения. В библиотеката са описани повече от 36000 „рецепти“, използвани в Аюрведа в продължение на повече от 5000 години и са част от системата на традиционната медицина в Индия. Описанията са достъпни на английски, френски, немски, испански и японски езици. Тази информация е регистрирана в патентни ведомства с цел да бъде предотвратено

издаване на неподходящи патенти. Международната патентна класификация в последствие приема да регистрира над 200 под-групи извлеци от растения в Индия и използвани в медицината¹⁶. Тези вещества стават достъпни за съвременната фармация.

Но едновременно с това, дигитализацията поражда проблеми, предизвикани от бързото съвременно развитие на технологиите и достъпа до тези технологии като: проблем с достъпност, поради остаряване на версиите на носителите породени от постоянно надграждане и променяне на компютърния – хард и софтуер. Концептуализация на базата данни от НКН, зависи от хоста и формата на архивиране. Съвременните технологии позволяват многоканални връзки (мрежи) – технологична, историческа, социална, географска, културна, артистична, дисциплинна зона на достъп. Изисква се точно и ясно структуриране на съдържанието, така че то да достига до този, който го търси. Наглед лесна задача, но когато се цели широк обхват на предмета на НКН, създаването на структурата на базите данни е сериозно предизвикателство както за изследователите със задача за направят структурата, така и за специалистите от ИТ, чиято задача е да изградят дигиталната технология. Трудността се дължи и на необходимостта структурата да е определена още в началото на дигитализация на НКН, което при съвременните условия на дигитализация – нецентрализирано, на парче и откъслечно, по различно време и с различни версии на дигиталните технологии и др. , е изпълнимо на този етап не само у нас.

Дигитализацията на културното наследство извежда на преден план проблемите за спазване на авторските права и правото на ползване на информацията достъпна в Интернет.

Друг важен момент - следствие от дигитализацията на НКН, е липсата на живата връзка при предаване и запознаване в предмети на НКН. Дигиталният продукт, колкото и точно да предава информацията в нейните детайли не може изцяло да замени живото предаване; липсата на емоцията и невербалната комуникация променя възприемането на традиционните ценности, пресъздадени в

¹⁶ Цит. по Rusalic, D.,2009. Making the Intangible Tangible: The New Interface of Cultural Heritage, Publ. Institute of Ethnography SASA, Beograd,p29.

НКН. Устните разкази и описания съдържат в себе си елементи за морални и правни норми, които са изградени в миналото на общността, влияят и оформят нейното настояще. Това не се предава чрез дигитализираното НКН. Ето защо наред с процесите на дигитализация на НКН следва да се стимулира “живото” предаване на традициите.

X X X

Нашето разбиране е, че НКН не е само идващите от миналото капсулирани традиции, а то е вплетено в съвременния начин на живот на хората и участва при формирането на съвременните културни ценности. НКН се деконструира на неговите съставни елементи, идващи от миналото, за да съхрани за бъдещето това културно наследство.

Това разбиране извежда важността и значението на законодателството и по-конкретно правата на човека, правото на собственост и спазване на закона за авторските права, свързани с включването на някои обекти от НКН в пазара на услуги и като такива - подлежат на регулиране според Световната търговска организация (СТО). Придържаме се към господстващото виждане сред специалисти и юридически експерти, че съществуващите днес проблеми основно са свързани с наличието на отделни закони, регулиращи човешките права и културното наследство. Използването, обаче, само на правната система като защитник на правата може да има обратен ефект¹⁷.

Наред с устойчивите и преминали във времето съхранени традиции ще се проследи и акумулирането на нови или трансформирани културни елементи, които „стават“ елемент от предаваното недвижимото културно наследство на региона. **Община Лом със своето местоположение на река Дунав е входна врата за навлизане на европейската култура в България през вековете и елементи от европейската култура се вплитат в местните традиции, ритуали, обичаи; навлизат като елементи в традиционната за региона кухня.**

¹⁷ Harding Sarah, 2018. Contemporary ICH and the right to exclude in Research Handbook on Contemporary Intangible Cultural Heritage, Publ .Edward Elgar , Cheltenham, UK, pp 78-104.

2. Нематериалното културно наследство на територията на община Лом (Резултати от емпирично изследване)

Представеният по-долу анализ се основава на комплексно изследване, което включва обобщени оценки от анализ на стратегически документи и публикации и проведено структурирано интервю по предварително създадена структура. Анализът е насочен към извеждане проблемите за съхранение и опазване на НКН на територията на община Лом, познания, отношение и оценка на хората на НКН, както и тяхното отношение към местната политика и институциите, чиято дейност е свързана с опазването на културното наследство на територията на общината. Съзнателно е избегнато конкретно описание на известни, добре описани и достъпни за широка общност паметници и извори на материалното и нематериалното културно наследство както и предмета на дейност на съществуващите институции, свързани със съхранение на НКН, тъй като това е добре известна информация.

Нематериалната културно наследство на територията на община Лом – съвременна картина

Община Лом разполага с богато културно наследство – материално и нематериално предавано и съхранено във времето. Разположението на общината и на град Лом на брега на река Дунав винаги е допринасяло за развитието на културата, за навлизане на европейската култура по време на Възраждането, както и за създаването на широки контакти с елитите на европейски държави. Това е допринесло за изграждане и развитие на културната интелигенция още в периода когато България е в рамките на Османската империя. В Лом се създава през 1856 г.

едно от първите три читалища - читалище „Постоянство“ създадени в България, което и до днес осъзнато се възприема от населението като културно средище и то действително функционира като такова. Самото наименование на тази институция – „читалище“, разпространила се постепенно из цяла България, е дадено от Кръстьо Пишурка – млад учител в Лом през 1948г. Личността на Кръстьо Пишурка и неговите идеи за образование и културно развитие на населението е изследвана, популяризирана и поколения наред до наши дни, включително и днес е пример за подрастващите поколения и гордост за жителите на общината. Читалищата като институция (на която той дава името) днес на територията на България са 3699 и това е институцията, която повече от век е запазила своя предмет на дейност – да съхранява, обогатява, предава и развива културата и образованието на общността.

На територията на община Лом съществуват различни форми на НКН, повечето от които са „живи“, предавани през поколенията, спазват се традиционно установени обреди, свързани с национални и църковни празници.

Времето слага своя отпечатък върху формите на НКН, променят се елементи от традициите, броят на хората (семействата), които спазват тези традиции, начинът по който те се отбелязват – предимно вътре в семейството и/или масово в общността, на открито, организирано с участието на местната власт.

Участниците в проучването единодушно споделят за тяхно лично и сравнително масово участие на жителите на общината в организираните с участието на местната власт празници като: Националния празник на Република България – 3 март, 24 май - Ден на славянската писменост и култура – отбелязван с празнично шествие на ученици от училищата в Лом, Коледа, Нова година и Великден, 1-ви юни- Международен ден на детето, Йорданов ден с хвърлянето на кръста в река Дунав, Трифон Зарезан - Ден на лозарите и винопроизводителите, провеждан в местността Садовете, пред павилион Окопа, съпровождан с дегустация на най-добрите домашни вина – бели и червени от района и провеждане на конкурс за най-добро вино с награда за винопроизводителя. По време на празника се избира „цар на виното“, с много музика и народни танци.

Всички участници в проучването особено подчертават участие в подготовката на празника *Денят на Лом - “Вяра, Надежда, Любов”* (17 септември). За този

празник традиционно в дните около 17 септември се организират различни културни събития с участието на училищни и читалищни колективи, канят се външни гости.

Специфична традиция за общината - масово отбелязвана от жителите на община Лом са писаните яйца за Великден, наричани „*перашки*“, и направата на *специалните обредни хлябове*. Съхранена е техниката за изписване на тези яйца по образци от XIX век. Независимо от сложния отнемащ много време начин на изписване (на ден от един човек се изписват средно по 2 яйца), всяко семейство се стреми да се сдобие за празника с такова яйце, което да пази в дома си през цялата годината. В Историческия музей е съхранена автентичната технологията за изписване на яйцата. Днес, тази традиция се поддържа благодарение на художника Максим Тодоров, около който се образува ежегодно група, включително и ученици, които под негово ръководство изработват перашките за традиционната великденска изложба-базар „Шарени яйца“ и едновременно с това – усвояват тази технология.

Тази характерна за ломския край традиция да бъде съхранена в нейния автентичен вид във времето и да е влязла в бита и традициите на жителите на община Лом е заслуга на видния фолклорист, етнограф и писател Димитър Маринов. Той описва подробно технологията, мотивите и образците върху великденските яйца, запазени в Историческия музей. Както показват резултатите от изследването, днес това е традиция, с която хората от общината се гордеят, участват активно и с желание в този празник, учениците от всички възрастови групи се включват във "Великденска работилница" и подготовката на изписаните яйца, обредни хлябове, козунаци и други изделия като съчетават традицията с нови виждания, характерни за съвременността.

Важното обаче е, че традицията и автентичната технология са запазени, те са ценност за хората от Лом, възприемат ги като част от тяхното минало и елемент на тяхното настояще. Повече от 20 години тази традиция се подпомага от местната власт, Кметът участва лично в събитията. Изписването на „перашки“, създаването на „Великденската работилница“ където възрастни баби от пенсионерските клубове и деца от детските градини общуват и заедно подготвят празника, е превърнато от местната власт, включително и с участието на МИГ-Лом, в ядро на различни инициативи за Великденските празници – фестивали и конкурси, което освен че създава условия за съхранение на известната традиция, мотивира повече участници

да се включват и я утвърждава като част от НКН на община Лом. Създадени са условия за предаване не само на технологията, но и в процеса на общуване за изработване на „перашките“ да става живата връзка между поколенията с устните предания, разкази и истории.

Нематериалното културно наследство идва от миналото, но се изгражда и в настоящето. Ежегодно се организират изложби на художници от Лом живеещи и учили в Лом или чиито семейства са от Лом. Културният календар на общината (<https://lom.bg/section-3-content.html>) показва разнообразието на културния живот. Отбелязват се както национални и международни празници и дати, така и специфични събития, свързани с годишнини от значими за Лом събития. Тези събития макар и концентрирани в града, обхващат и драгите населени места в общината : с. Трайково, с. Ст.махала, с. Ковачица, с. Замфир, кв. Момин брод, където се провеждат традиционни събори и фестивали, на които участват любителски танцови и певчески състави.

Прави впечатление организирането на множество изложби на художници от Лом, включително и на млади художници. Сравнително нова инициатива, посрещната с високо одобрение от хората, е създаване на условия талантлив ученици да излагат свои творби, които да бъдат видени от общността. По този начин те са стимулирани да развиват дарбата си да рисуват. Повечето участници в изследването, по време на интервюто, с гордост споменават съществуването на Галерия „Поломие“ и разказват за експозициите на художниците, организирани в нея. Всички споделят, че тази галерия се посещава от хората, свикнали са „да я има“. Забързани в своето ежедневие, минавайки покрай галерията, много хора се отбиват да видят експозициите, които *“се сменят често“*, според участниците в изследването. Младежите, участници в проучването, със задоволство подчертават *„приятната обстановка“*, която е създадена в Галерия „Поломие“. Галерията е посещавано място, тъй като *„винаги може да се види нещо ново и интересно“*. Например, през 2019 г. в галерията са организирани 7 изложби на местни художници и творци от региона, с участието на художници от Крайова Р.(Румъния) и от Ниш (Р. Сърбия). Част от тях са на:

- Иван Манойлов(1934-2020), известен с картините си у нас и в чужбина, който от 1956 до 1991 г. е учител по рисуване в Лом, дал знания и

възпитал любов към изкуството на множество младежи. През 1999 е избран за Председател на Съюза на българските художници в Лом. Негови картини има в НХГ в София, в галерии в Пловдив, Стара Загора, Монтана, , както и в галерии в Австрия, Германия, Англия, САЩ, Израел и др.

- Петко Петков, роден в Лом, живеещ във Варна с над 10 самостоятелни изложби;
- Тодор Деков, карикатурист, наричан „Маестрото“;
- Мирослав Живкович - художник от Ниш , периодически участва в съвместни изложби с художници от Лом;
- д-р Андрей Георгиев, дарил 2,5 милиона долара на Лом за образование на млади таланти;
- В изложба :„Карантинно творчество“ , през май-юни 2020 г. художници от Лом представят свои творби, създадени в период на изолация и карантина поради пандемията от Ковид-19.

Двама от участниците в проучвано разказаха за годишните награди за култура и изкуство на името на Хернани Цибрански, връчвани от „Обществен фонд – Лом“ в навечерието на Деня на будителите.

Всичко това показва формирана устойчива потребност от допир с изкуството у сравнително немалка част от населението на Лом, което се наблюдава в по-голяма степен и у младото поколение – възпитаници на гимназиите в Лом. Ученици от гимназията „Найден Геров“ споделят, че често посещават организирани в града изложби. Харесва им, че участват художници и от Румъния и Сърбия. Много от тях участват в различни музикални и танцови състави. Широко популярни са балетната школа за класически балет към читалище „Постоянство“, театралните постановки на любителски театри и ежегодния Международен фестивал на любителските театри на името на Кръстьо Пишурка (последният проведен – септември 2020 г), Националният литературен конкурс “Яна Язова“ , организиран и провеждан в Лом (проведен за 14-та година през 2020г.) са нещо обичайно днес за жителите на Лом. Трябва да отбележим, че организаторите на тези събития търсят нови форми за привличане на повече участници като например, през 2020 г. в литературния конкурс

27

е включен раздел за написване на есе на тема: „Моят роден град Лом“, в който могат да участват вече и ученици от община Лом до 18 годишна възраст.

Успехите на Вокална група „Шоколадче“ са едни от често споменаваните събития, които участниците в проучването посочват като *„нещо, с което се гордеят“*. Но трябва да отбележим, че това е частна инициатива, която се случва благодарение на предприемчивостта на ръководителя на вокалната група. Хората, обаче, я припознават като дейност на читалищата, тъй като читалищата в съзнанието им са пряко свързани с културни дейности.

Трябва да отбележим, че независимо от споменаване на тези събития, по-голямата част от участниците споделят също, че :

“... те (тези събития) минават еднообразно, ... “

„... интересни са за самите организатори и участници... “

„... посещават се от едни и същи хора и това е марка група, които са активни, ... ходят по такива неща... “.

Част от участниците считат, че

„...традициите си отиват, идват новите поколения, с други интереси... “

Динамичното време, в което живеем изисква промяна във формата на проявленията на НКН. Възможностите на ИТ са едното направление чрез което НКН може да придобие нова форма. Международната практика показва, че когато исторически експонати и традиции са „облечени“ в истории и предания, будят интерес, превръщат се в съвременен продукт, запомнят се и се разпространяват. Такъв пример е инициативата на МИГ- Лом за изрисуването с графити на герба на община Лом, което се споменава от участниците в проучването и се характеризира като:

„... нещо интересно, .. “

„... с удоволствие участвах, ... “

„... много хора дойдоха да ни гледат... “

„... хубаво беше, ... “

Културните събития на територията на община Лом в действителност са отражение на устойчивите традиции на населението на общината, на формирани ценности и отношение към изкуство, литература, наука и образование. Това не е случайно възникнало от нищото. Лом е известен с развитието си на културно-образователен център и с начало на индустриално развитие през XIX век. Разположението на брега на река Дунав и корабоплаването по реката създава условия за развитие на търговията, за запознаване с европейската култура, прави Лом разпознаваем за чужденците като привлекателно място за инвестиции.

В края на XIX век Лом (заедно с Русе) естествено стават входната врата на България за навлизане на европейската градска култура. Резултат от това са построените по това време множество сгради по подобие на сградите в Лондон, Париж, Виена - малка част от които днес са паметници на архитектурата - съхранени и реновирани, свидетели за културата и бита на заможните жители на Лом. Повъзрастните участници в проучването, запитани с какво асоциират културното наследство на Лом – единодушно отговарят:

„ с къщите на улица „Главна“ и с паметниците“

„ С Дунава, с река Дунав. “.

Трябва да отбележим, че не всички традиции - известни в миналото запазват своето проявление. Според участниците в проучването една от тези традиции, която на територията на община Лом постепенно губи значимост и популярност в съзнанието на хората, независимо, че в публичното пространство се отбелязва е „Бабин ден“. В миналото този обред е бил един от големите семейни празници, посветен на „бабите“ – жените, които помагат при раждане и на младите жени, които са родили. Днес освен че е загубил много от характерните първоначални обредни елементи, от масово отбелязван празник от 1951 г., изразяващ почит и уважение към всички професии, които помагат при раждане, постепенно започва да губи мястото на значим ден в съзнанието на хората от община Лом. Този ден традиционно е включен в Културния ден на общината, но отношението на хората към него се е променило. По-масово се отбелязва все още от ромското население в общината.

Промените, които настъпват в отбелязването на „Бабин ден“ във времето е пример как се променят традициите и техните форми на проявление под влияние на

околната среда и начина на живот на общността. Този обред е езически, достигнал до наши дни. Първоначално елементите на този обред са свързани с опазване здравето на родилката и на новороденото, за което се грижи възрастна жена – „баба“ с определени познания и опит. „Родилката не трябва да става и да остава сама в дома, да излиза от къщи докато не се кръсти детето“, което става след 40-я ден от раждането, т.е. тези елементи на обряда целят да се опази здравето на родилката и на новороденото защото тези дни са рискови за здравето им. Знаело се е, че „огънят в огнището не бива да се гаси до 40-ия ден“ - за да е топло в помещението и новороденото да се адаптира към околната среда. От 1951 г. - 21 януари (днес 8 януари) в България е обявен за Ден на родилната помощ и на акушерките и гинеколозите в знак на признателност и почит към тези, които помагат при раждане. Утвърждава се като важен за формиране на уважение към хората от тези професии. След 1989 г. наред с всички промени настъпващи в обществото, отношението към „Бабин ден“ се променя. Той остава празник на национално ниво и продължава да бъде отбелязват като „ден на родилната помощ, на акушерите и гинеколозите“, напомня за важността на техния труд и значението на тази професия за опазване здравето на обществото. Включен е в Културния календар на общината. Но в съзнанието на хората в община Лом „Бабин ден“ минава на заден план, отбелязна се не така тържествено, минава незабелязано в ежедневието на хората. Едновременно с това, някои от елементите на този обред са се превърнали в устойчиви поверия като: „до 40 ден от раждането - детето да не извежда от дома, да не се показва на хора извън семейството“, независимо от това като правило това днес не се спазва и основната причина са - променените условия в бита на хората.

Друг традиционно масово празнуван до неотдавна ден е *Василица* – *Ромската нова година*, за който хората казват, че вече не се празнува както преди. Като причина изтъкват, че

„младите хора – роми живеят в чужбина, а възрастното население не било мотивирано да празнува без младите и децата“.

Интересен факт е, че един от елементите на НКН – традиционната кухня не се посочва от участниците в проучването като нещо специфично за региона. Споменава се само ломска саламура – рибена супа с речна риба, независимо, че са се организирали кулинарни фестивали – „На бира с риба в Лом“. Не се споменават

характерни ястия, нито специфични подправки. По-младите участници в проучването – не изразиха интерес към кухнята и ястията изобщо. Традицията да се събират жените на „бяло сладко и кафе“ е останало само като далечен елемент на културата в общуването и кухнята. Рецепти за направата на бяло сладко се намират в

„старите тефтери на баба ми и на прабаба ми.“

„ разказвали са ми за това, как в миналото са се събирали жените и са посрещали гости“, споделят млажежите – устници в проучването.

Както се вижда от резултатите от проучването – на територията на община Лом НКН днес намира своя израз в бита и ежедневието на жителите, съхранено е в колективната памет на общността. Болшинството от съвременните разнообразни културни събития са благодарение на целенасочената местна политика и дейността на културните институции на територията на общината. Безспорно ангажираността на местната власт е важен фактор, но формираното години наред отношение към образованието и изкуството у поколения жители на общината слага своя отпечатък. Още през XVIII век се формира културно-образователен елит, чиито ценности се предават през поколенията. Днес жителите на община Лом са запознати и се гордеят с дейността на личностите, допринесли за развитието не само на Лом, но и на страната като цяло. Всеки от запитаните в проучването изброява голяма част от знатните личности на общността като: дядо Цеко Войвода (1807-1881) – опълченец, участник в борбите за освобождение на България и Сърбия, а по-късно взел активно участие на изработването на търновската конституция; Кръстьо Пишурка (1823-1875) – учител, поет, преводач, основател на читалището, основател на първата драматична постановка; известният етнограф – Димитър Маринов (1846- 1940) – ученик на Кръстьо Пишурка и Никола Първанов (учителят създал в Лом първата погорна от основното степен на училището, езиковед, създател на първата системна граматика на българския език), ревностен радетел за създаване образователната система на България след Освобождението; Яна Язова (1912-1974) , чието име днес носи литературният конкурс; Тодор Боров (1901-1993) – организатор и директор на Българския библиографски институт, директор на Народната библиотека, баща на световноизвестните учени проф. Иван Тодоров, д-р на физическите науки - ядрен физик, академик на БАН от 1974 г. и Цветан Тодоров - семиотик, лингвист и литературовед, почетен доктор на Софийския университет и проф. в Сорбоната

(Париж); Проф. Йордан Гаврилов (1904-1993) - основател на детската музикална школа през 1951 г. след завръщането си от Германия; проф. Аврам Попов- талантлив цигулар, преподавател по цигулка в университети в Русия, САЩ, Германия; Проф. Стефан Попов - виртуоз-виолончелист, възпитаник на Московската консерватория, негов учител е Метислав Ростропович, лауреат на международни конкурси във Виена, Флоренция, Женева, и други много знаменити личности, формирали ценностната система на поколения жители на Лом¹⁸.

Културни институции на територията на община Лом

Културните институции на територията на община Лом са два типа – читалища и Градския исторически музей. Днес на територията на общината функционират 9 читалища - в град Лом, в кварталите, селата и махалите.

Най-голямото читалище – НЧ „Постоянство“ е едно от първите читалища, създадени в България. Дейността му от създаването 1856 г до днес е запазила първоначалното предназначение, а именно – да просвещава и образова населението, да утвърждава и да съхранява културните ценности. Няма да се спираме конкретно на дейността на читалищата и музея, тъй като тази дейност е добре известна и описана и не е цел на настоящия анализ. В проучването и анализа акцентираме върху отношението на жителите на община Лом към тези институции, както и анализ на потенциалните възможности на институциите за взаимодействие с цел опазване на НКН. Трябва да посочим, че читалищата са автономни самоуправляващи се културно-просветни сдружения на гражданите. Читалищата развиват социални и образователни дейности в населените места, в случая – община Лом, изпълняват държавни културно-просветни задачи. В дейността им могат да участват всички физически лица без оглед и ограничение на възраст и пол, политически и религиозни възгледи и етническо самосъзнание. Важно е да посочим, че читалището като институция в годините на прехода след 1989г. (а и преди това) функционира без

¹⁸ Споменаваме само някои от известните знаменитости на Лом. Подробна информация може да се намери на <https://lom.bg/section-14-content.html> ,сайт поддържан от община Лом.

партийни намеси, не принадлежи към партийни образования и не се занимава с партийна дейност. Като правило читалищата работят тясно с местната власт и образователни институции – детски градини, училища и университети.

НЧ „Постоянство“ притежава богата библиотека с уникални екземпляри. То е читалището с най-богат опит и широк спектър на дейност на територията на общината.. През 1856г. тук се състои първата театрална постановка, а няколко месеца по-късно е и представлението на първата оперета на територията на България.

Читалищата извън Лом се разпознават от хората предимно с наличието на библиотеки и се посещават предимно от ученици, които търсят книги от задължителен списък даден от училище.

Дейността на читалището е добре позната сред населението на общината с разнообразните форми на обучение в певческо, танцово, художествено и др. изкуства, което обуславя сравнително големия брой пряко свързани с неговата дейност хора през 160 години на функциониране. Като най-старата културна институция в Лом, НЧ „Постоянство“ има заслуга при формиране на българската духовност и култура, за възпитанието на поколения ломчани. Анализът показва, че последните години са се увеличили читателите на библиотеките, особено на библиотеката на НЧ „Постоянство“, с деца от ромски семейства, които са мотивирани да образуват децата си и себе си. Родителите водят децата в библиотеката, времето, което прекарват в библиотеката се е увеличило. Не споменават за голям брой посетители, но представители на читалището посочват, че се наблюдава увеличение на ромските семейства – читатели. Увеличават се и възрастните хора, които четат предимно художествена литература, често използват времето за заемане на книги и за социални срещи. Търсят се съвременни издания, което означава, че хората следят и се интересуват от съвременния културен живот не само случващ се на територията на община Лом. Характерно за посещаемостта на читалищата, че се посещават семейно, предимно жените. Мъжете рядко се интересуват от дейността на читалищата и ако посещават събития – то са тези, които са организирани със съдействието на местната власт.

Анализът на резултатите показва обаче, че оценката на участниците в проучването е в две противоположности - пълно одобрение и израз на удовлетворение от дейността и изцяло негативна поради липса на инициативност,

пасивност и ограничаване до традиционни за читалището дейности. Никой, обаче, не оспорва библиотечната функция на читалището, дейността на библиотеката и стремежът да се привличат повече деца и младежи-читатели (за НЧ Постоянство). Посочват като интересно организираното представяне историята на Лом чрез представяне на интересни, люботинти случаи, станали в Лом с известни личности в чест на празника на града (организирано и реализирано чрез - платформата - Zoom, поради ограниченията, свързани с пандемията).

Днес според работещите в читалищата, най-популярни сред населението са школите за народни танци. Сформирани са и функцинират около 54 клуба по интереси, но участниците в тях постепенно намаляват.

Установи се и друго съществено различие – според работещите в читалищата и в музея – участници в проучването и тези, които са потребители на услугите, които се предлагат е коренно противоречива. Работещите в институциите посочват за повишено взаимодействие между тях и училищата в организиране на изнесени уроци, предоставяне на информация и подготовка за извънкласни занятия на ученици, участие в подготовката на различни събития на ниво община и т.н., докато другите участници в проучването – акцентират точно на обратното – някои не знаят за подобни дейности да се извършват изобщо, други - не са запознати какво точно се прави в читалището, трети посочват че съществуващото взаимодействие ако го има – то е формално, по инициатива на отделни учители и организатори на събития, нямащи нищо общо читалищата и музея. Една от причините, които посочват е липсата на адекватни условия конкретно за обстановката в музея. Оценяват архива на музея като:

„...страхотен архив, уникален архив....“

Повечето изказват съжаление, че богатият архив на музея и на НЧ „Постоянство“ не се ползва, експозициите са само една малка част, но не са направени да привличат хората. Един от участниците в проучването синтезира състоянието на архива и дейността на служителите в културните институции:

*„... Имам го (архива от различни етапи от историята на Лом),
но не се вижда.... “*

*„ ... в читалището (НЧ „Постоянство“) има уникални сбирки – на
театрални костюми, старопечатни книги, колекция от градски
шапки... но стоят ... на съхранение... “*

Проучването установи, че е на лице липса на координация и информираност за дейността на културните институции както сред жителите на общината, така и сред самите институции. Информацията минава през местната власт, включително и през МИГ-Лом, разпространява се на случаен признак от хората.¹⁹ С тъга споделя ръководител на детски фолклорни състави, които редовно участват във фестивали, че последната година:

*„... никой, от нито една институция не ни е поканил да
участваме. Нито един концерт нямаме. Децата се трудят, стараят
се, но трябва да имат публика ... “*

Важен резултат е наличие на *взаимодействие сред читалищата* като водещото НЧ “Постоянство“ с готовност оказва съдействие на читалищата в Сталийска махала и на други читалища в общината в тяхната дейност. Но, инициатор не е НЧ „Постоянство“. Представители на общината с готовност се отзовават за съдействие относно дейността на читалищата, служителите на читалищата получават разбиране и помощ при решаване на възникнали проблеми. Водещо при това взаимодействие е личната инициатива на служителите, личните взаимоотношения, отвореността в комуникациите и предприемчивостта да направят дейността на институцията, в която работят интересна, привлекателна – особено за децата и младото поколение. Взаимодействието на читалището и училищата също се посреща с интерес от жителите на общината. *Книжните пикници* е иновативна форма, предимно образователна и насочена към ученици в различни възрасти,

¹⁹ Тук не се включват централизирано организирани събития на територията на община Лом.

утвърдила се през последните години. В осовата на тези събития е предприемчивостта на работещите в читалището с архива на НЧ „Постоянство“.

Ръководствата на читалищата изразяват необходимост от създаване на нови – по-гъвкави механизми при взаимодействие с Министерство на културата. Считат, че е необходимо да се помисли за нови регламентирани форми на взаимодействие с местната власт с цел по-гъвкави възможности за решения и капацитет за разширяване на дейността им, но като подчертават, че трябва да запазят своята автономност. Единодушни са, че нови форми на координация на дейностите би способствало за привличане на повече участници. Териториалният признак - близост до териториалната общност, за дейността на малките читалища в общината е много важен, но с човешкия ресурс, с който в момента имат – не могат да функционират пълноценно. Липсата на хора, което особено силно се наблюдава в читалищата в кварталите и махалите на общината се посочва като важен проблем за разширяване на дейността. Бюрократични правила и пасивност на Съюза на народните читалищата също понякога ограничава въвеждането на гъвкави правила на управление дейността им. В търсене на решение са се иницирали преки контакти между ръководствата на читалищата, които потенциално могат да прерастат в териториални мрежи на читалищната дейност в общината.

Както беше показано в първата част на анализа, проблемът за авторското право на НКН стои остро в международен мащаб. Резултати от проучването показаха, че този проблем се възприема по различен начин: тези, които са пряко свързани със създаването на музикални, танцови, драматични постановки, на основата на народното творчество, твърдо държат да има и да се отбелязва авторското право на тези творци. Конкретен пример танцът „чичово хоро“, чийто основен елемент е от народното творчество, но е описан като стъпки, движения на ръцете, притропвания, плетеници, както и елементи на носите се приема за авторско творчество и трябва да се спазва закона за авторските права. Младежите, включени в проучването също считат, че авторското право трябва да се спазва, в съвременните танци, музика и др. винаги има авторски труд, който трябва да се уважава и отчита. По-възрастните участници в проучването, нямащи пряко участие в творчески дейности, нямат отношение към проблемите за спазване на авторското право на НКН. Не са се замисляли за това, че е проблем и приемат, че целият фолклор е

народно творчество без претенции за авторски права на творците, които го правят достъпно чрез своя труд.

НКН и възможностите за развитие на туристическия център се разглежда като нещо свързано, важно, но в момента не съществуващо. Причините, които участниците в проучването посочват, да не се свързва НКН с туристически продукти са абстрактни, липсва конкретика, изразява се неразбиране за съществуващата ситуация, вината се свързва предимно с местната власт и провежданата политика в продължение на много години. Този проблем се възприема като нещо далечно от тях, което не ги засяга. Запитани „какво конкретно биха предложили да се включи в туристически продукт“, отговорите са : *„има много неща“*, *„не съм мислил/а“*, *„не мога да кажа“*. В съзнанието на жителите на общината връзката между НКН и туристическите услуги е абстрактна, свързват я с негативния резултат от липса на туристически услуги, които могат да осигурят приходи, без да виждат своето участие в този процес.

Позитивен момент, който заслужава внимание е това, че нито един от участниците в проучването не посочи като основна причина за изброените по-горе негативи – липсата на финансови средства. Често се посочваше –

„липса на капацитет“, „липса на интерес“, „няма координация между институциите“.

Точно обратното – част от респондентите са категорични: *„... пари има“, „Съществуват много програми, които да финансират дейностите за опазване на НКН, но трябва да се кандидатства, да се обединяваме, да покажем какво имаме...“* Запитани да посочат конкретни примери – те се затрудняват.

X X X

В заключение синтезирано картината за състоянието и опазване на НКН в община Лом се характеризира със следното:

На територията на община Лом, разположена на река Дунав, още от средата на XIX век се създава културен елит, чието влияние се разпознава до днес. Изграден е

афинитет към изкуството, съществува социална група, за която образованието е ценност и независимо от обществени промени и днес читалища и училища, както и частни предприемачи организират обучения по народни танци, музика, изобразително изкуство, класически балет, драма. Повечето от тези дейности са насочени предимно към деца, поддържани от мотивация на семействата децата да са културно образовани, да развият и формират усет към изкуството, неотделимо свързано със стремеж и потребност към образование.

Запазен и обновяван е уникален архив, съхраняван в НЧ „Постоянство“ и Историческия музей, но не се използва в неговата цялост. В музея експозициите показват малка част и само основни елементи на културата в различни периоди, не използват възможностите на съвременните технологии за да предадат други атрактивни форми на представяне на културното наследство. Експонатите остават „затворени“ и не са включени за развитие на туристическия сектор. НЧ „Постоянство“ търсят иновативни форми и съвместно с други институции публично представят различни колекции от читалищния архив. Търсят съвременни раздвижени форми, които да са привлекателни за хората днес.

Много семейства притежават свой архив, знаят се семейни истории и случки, които се предават от поколение на поколение и са готови да споделят както предмети от семейния архив, така и семейни истории – част от живота в град Лом и свързани със знатни личности допринесли за образователното и културно развитие на страната и Европа.

Местната власт поддържа дейности, свързани с опазването на НКН, както и МКН, съществува добра комуникация с културните институции. Културният календар се възприема като цяло добре, но основен негатив е – участието на едни и същи хора в събитията – организатори и участници в подготовката и реализацията на събитието и постоянна група от жители на общината, които се отзовават и присъстват на събитията. Останалите не се интересуват и не посещават събитията от Културният календар.

Дейността на читалищата е добре известна и възприета от част от жителите на общината, постоянните семейства – участници. Около НЧ „Постоянство“ постепенно се изгражда вътрешна комуникация с другите читалища за споделяне на ресурс и капацитет, но за момента липсва координация в дейността на читалищата.

Основен фактор са междуличностните взаимоотношения между ръководствата на читалищата.

С проблемите за авторското право са запознати творците, които пряко участват в преработка и описание на народното творчество, без да променят неговата същност и специфика, характерна за региона.

3. Добри практики, свързани с опазване на нематериалното културно наследство

Конвенцията на ЮНЕСКО дава рамката за формиране на политики за опазване на културното наследство. Всяка страна е в правото си да избере модела за съхранение и популяризиране на културното си наследство. Наред с политиката за съхранение, днес водещо е и включване на НКН в туристическия сектор като механизъм за икономическо и социално развитие на региона. Известни са множество добри практики, които показват широката палитра за творчество и социални иновации, които да синтезират в едно съхранението на КН и повишаване жизненото равнище на населението. Спираме се на някои практики, чиито идеи могат да бъдат взимани и адаптирани приложени на територията на община Лом.

Държавна и местна политики за опазване на НКН съществуват още от началото на 50-те години, когато в Япония и Корея се приема закон за опазване на традиционни практики и церемонии, които да се предпазят от разрушаване и изчезване по време на икономическото и социално възстановяване на държавите след Втората световна война. Целта е да се създаде механизъм и съответстващи институции, които да записват, поддържат и да увековечат тези практики, свързани с утвърждаване на традициите в ежедневието, без да пречи на икономическата модернизация на страната. В края на XX век Япония и Корея са водещи държави, по

политики за държавно спонсориране и форми за опазване на НКН през програми като Живи национални съкровища (Living National Treasures).

В **Япония** през 1950 г. влиза в сила Закон за съхранение на традиционното културно наследство в отговор на агресивното навлизане на западноевропейската култура от края на XIX век. В основата е съхранение на НКН, нематериалното фолклорно културно наследство и техники на консервация на японското традиционно културно наследство като: Nōgaku и Kabuki драматични театрални постановки, куклен театър със специфичните за японската култура кукли в театър Bunraku, чието начало е през XVII век. Характерно за правилата при съхраняване на японското изкуство и технологии е, че майсторите трябва да съхранят и преповторят изцяло театралните постановки със съответни декори, костюми и игра на артистите. Постепенно в годините политиката за съхранение на НКН преминава от индивидуално стимулиране на майсторите към поддържане на общности, които съхраняват различните традиции и ритуали и включва механизми за популяризиране и извън Япония²⁰. Япония е известна с преклонението към историята и автентичността на традициите, с почитане на културните паметници. В резултат на земетресения има паметници, които са разрушени, но се съхраняват техните останки. На места тези останки са съпроводени с изображения в различна форма и на различни носители за да напомнят за събития и личности, в чест на които са били издигнати. По този начин от една страна се съхранява паметта за тях, но от друга - се утвърждава отношение към автентичност на културни ценности като не се допуска тяхно иновиране или пресъздаване, независимо от възникнали причини.

През 1962 г. в **Южна Корея** се приема Закон за опазване на културното наследство, в който се различават видове културно наследство: материално и нематериално, фолклор, паметници и традиционни структури. Изгражда се система на национално ниво, чрез която майсторите, имащи знания и умения в широк

²⁰ Alivizatou, M., 2012. The Paradoxes of Intangible Heritage, in Safeguarding the Intangible Cultural Heritage, Ed. Stefano, M.L., Davis, P., Cordane, G., Publ. Boydell Press, Woodbridge, UK, pp 9-21.

спектр на традиционни занаяти и изкуства, да обучават и предават своите знания на чираците. Когато са възпрепятствани да продължат тази дейност – майсторите получават признание и отличие на *„почетни притежатели на традиционно знание“*.

Държавна политика следи и регулира дейността на системата. Изработен е строг механизъм за определяне степента на важност на различните видове НКН в различни периоди на развитие, в който пряко участие взема местната власт, експерти в съответната област- най-малко трима. Решенията се утвърждават от специален държавен орган – Комитет за културните ценности (Cultural Properties Committee). В спектъра на културните традиционни ценности влизат: традиционната музика на Корея, ритуални традиционни танци, театър – предимно театър на маски и кукли, народни игри (folk game) – изкуство, което синтезира традиционна музика, литература и религия, бойни изкуства, както и множество занаяти, чието начало е далеч във времето – изработване и изрисуване на керамика, метал, дърво, изработване и боядисване на тъкани, включително и коприна. В резултат на държавната политика днес голяма част традиционни корейски изделия са международно известни и са обект за изследователи и са предмет на туристическата индустрия, те са неотделима част от икономиката на страната. Днес международно известни са: Гат(Gat) – са традиционни шапки за мъже, които в миналото са показвали статуса и обществения ранг на този, който има право да ги носи, епично песнопение, танц със саби за жени, бойното изкуство – таекуондо, пирография на бамбук, традиционните музикални инструменти – ударни и струнен, и т.н. те са признати за част от световното културно наследство, но те са придобили нов живот днес като са съхранили своята автентичност.

Франция за да запази живо традиционното знание и умения, които са в основата на занаяти, правителствата от 1994 г. на всеки две години връчват награда: „ майстор на изкуството“ (Maître d'art) на умели майстори, които владеят и упражняват рядко и изключително know-how. Тези майстори- умелци се разпознават и номинират от техни колеги 1) заради познанията, уменията и изкуството, които притежават и 2) за компетентно и ефективно обучение на последователи – чираци.

Постепенно тази награда се превръща в една от най-престижните отличия, утвърждаваща притежаването на знание, съвместимо с акумулирано в технологични умения и компетенции за обучение и предаване на ученици. По този начин се осигурява достигане на know-how на бъдещи поколения. Тези награди са характерни за три традиционни сфери, с които Франция е световно известна – изработване на музикални инструменти, подвързване на книги и бижутерия. Тези професионални дейности са приоритетни за френското общество, стимулират се чрез държавни политики, майсторите-умелци са призвани да съхраняват знанието и уменията, идващи от миналото в духа на иновациите на съвременното общество.

Добра практика, която показва как характерни за французите елементи от НКН получават признание на категория *културна ценност* в регистъра на ЮНЕСКО за НКН, е *френското кулинарно изкуство*. Инициативата идва от учените и изследователите от Institute de France и Фондация Francois Rabelais university в Tours, които в своите изследвания установяват, че съществува дългосрочна традиция в приготвянето и отношението на хората към процеса на готвене. Съвместно с музейни специалисти те показват, че описанието на конкретен елемент и „живото наследство“ - в случая – кулинарното изкуство, са различни и НКН може да бъде разпознато и разбрано чрез множеството невидими знаци на проявление навлезли дълбоко в културата на една общност.²¹

Швеция е известна със сравнително различен подход към опазване на НКН. Както те сами определят – „опазването на НКН е една от най-трудните обществени задачи“, която е трябвало да реализират. През 1630 г. се прави първото описание на праисторическите паметници и се формира National Heritage Board – официална институция, която да отговора за тази дейност и съществува и днес. През XX век опазването на НКН се превръща в задача на цялото общество, изграждат се музеи на открито - „музеи без сграда“, еко-музеи, които обхващат територия на населено място включващо бита и начина на живот на населението. Идеята е да се съхрани автентично културното наследство - занаяти, ритуали и т.н. В периода 1979-1995 са изградени 8 еко-музея. Населението участва пряко. В малките населени места

²¹ Heinich, N., 2009. La Fabrique du patrimoine, Editions de la Maison des sciences de l'homme, Paris

изграждането на еко-музеите се подпомага от централата власт. Концепцията за опазване на НКН е основана на идеята възможно най-много местни хора да се включат в този процес предимно като доброволци и в колекциите на местните музеи да включат традиционни елементи, представляващи културна ценност за общността. По този начин НКН се изпълва със съдържание. В Швеция функционират над 2200 музея из цялата страна, в които са събрани материали за специфични и характерни за региона и различни периоди видове от НКН, включително запазване на различни занаятчийски технологии. Разположени са в местни фабрики и индустриални сгради и за известни като „музеи без собствени сгради“. Те се поддържат „живи“ с активна дейност на жителите на тези места. Работниците – като доброволци, описват с най-дребни детайли технологичните процеси за изпълнението на различните изделия за да бъдат запазени за идните поколения. Основната мотивация за тях е: „само те (работниците) могат да опишат и документират процеса на работа, тъй като те притежават това знание и умение“.²² По този начин в Швеция има събрана богата документация за множество елементи на НКН, което е предмет на изследване от специалисти. Туристическият сектор е включил тези „живи“ колекции в туристическите услуги и способства за тяхното опазване. В съхранение на НКН участва масово населението.

Дигитализация на културното наследство дава възможности за иновативни интегрирани модели за съхранение и популяризира на традициите в Европа. Пример за това е проектът: **WeAre#EuropeForCulture**, финансиран от ЕК, обединяващ 10 държави, включително и България с участието на СУ „Климент Охридски“, в усилията им да покажат идентичност, традиции и разнообразие в изкуството бидейки единни в опазване на НКН в Европа. (<https://www.photoconsortium.net/europeforculture/>).

²² Bergdahal ,Eva, 2012. Intangible Cultural heritage in Sweden, Conversation Piece, in Safeguarding the Intangible Cultural Heritage, Ed. Stefano, M.L.,Davis,P., Cordane,G., Publ. Boydell Press, Woodbridge, UK, pp 47-56.

Европейска платформа - The Europeana platform: Europe's digital cultural collection for responsible, accessible, sustainable and innovative tourism, е дигитална колекция от артефакти на изкуството, музика, звукови файлове, изображения на обекти на културното наследство, чрез която се създават условия едновременно за съхранение на КН, така и за популяризирането му. Създадена през 2008 г., понастоящем предоставя достъп до над 58 милиона цифрови записи на културното наследство от над 3600 институции и организации за културно наследство, притежава публични шедеври, с които всеки може да се запознае, учители и ученици използват платформата, за да получат информация и вдъхновение за своите проекти. Платформата е отворена и набира дигитални материали, професионалният отдел за специалисти, свързани с опазване и разпространение на КН позволява сътрудничество и обмяна на опит, формиране на иновативни и атрактивни практики за преоткриване на европейската култура.

Къщата на кафето (Coffee House) - се създава в **Турция** с цел да се съхрани съществуващата от 16-ти век традиция, като се пресъздава външния и вътрешен типичен интериор на турското кафене – социално средище през вековете, запазва се технологията на приготвяне и поднасяне на кафето, както и самия начин за пиене на кафе. Пиенето на кафе се оценява за елемент от културното наследство и създаването на *Къщата на кафето* допринася за съхранение и предаване както на материалното така и на нематериалното културно наследство. Пиенето на кафе се счита в Турция културна ценност. Важен елемент за вместване на традиционното турско кафене в съвременните условия е то да не е реплика и да повтаря известния от миналото дизайн, а е необходимо да отговаря на потребностите на съвременните посетители и да е съобразено със съвременните ергономични изисквания. Или - за да изпълни функцията – да съхрани културната традиция, елементите от предишен дизайн е необходимо да се пресъздадат творчески абстрактно и съвременно. Създадена е съвременна интерпретация на ценности, формирани в миналото, но трансформирани в светлинната на съвременното общество. Едновременно с това, тази традиция е елемент от туристически услуги и представлява интерес за опознаване и възприемане на културата в съвременна Турция.

Къщата на кафето е днешен модел, който показва как може да се показват уникални традиционни ценности от миналото, включени в ритуала за пиете на турско кафе в турско кафене, да бъдат утвърждавани днес и да способстват за формиране и съхраняване днес на културната идентичност на общността.²³

Пример за иновативно представяне на културното наследство е сайта „Лом – познат и непознат“, създаден от **Цветозар Стефанов**, когато е ученик в ПГ „Найден Геров“ (<http://lom.gymnasium-lom.com/index.html>). Сайтът е създаден по лична негова инициатива. Недвусмислено показва, че в Лом има много какво да се покаже, културното наследство може да се представи по начин атрактивен за живеещи извън общината и туристи от други държави, има и кой да направи достъпна до широка публика културното наследство на региона. Инициативата е лична – на ученик с мотивация да представи края, където живее и познания в ИТ.

Друг иновативен пример за опазване и популяризиране на културното наследство е първото издание на МИГ-Лом, което представя знакови за града и историята съхранени къщи. Изданието е под формата на малка **люксово оформена книжка „Знакови къщи на гр. Лом“** с автор Мими Батева – бивш директор на Исторически музей - Лом и фотограф - Николай Николов. Всеки екземпляр се продава с благотворителна цел на символично ниски цени (3-5 лева). Това издание предизвиква небивал интерес сред жителите на Лом, както и на отдавна напуснали града ломчани. Интерес е проявен от хора на различна възраст. Със събраната сума от 1190 лева от продадени 300 екземпляра се организира кампанията: “Пластмаса за благотворителност” – първата гражданска инициатива.²⁴

Посочените примери ясно показват, че съществува нагласа у жителите на община Лом за опазване на НКН, има предприемчиви личности, които с умение

²³ Ayalp, N. , A. Müge Bozday, 2011. Generating A New Image For Cultural Heritage: Model For Preserving The Typical Image Of The Traditional Turkish Coffeehouse, <https://www.witpress.com/elibrary/wit-transaction-on-ecology-and-the-environment/167/23046> (гледано 11.2020г.)

²⁴ По информация на Вестник “Ломпрес” 2020г. №50.

съчетават представянето на културното наследство с възможностите на съвременни технологии.

4. Потенциал за опазване на нематериалното културно наследство на територията на община Лом чрез социални иновации – нов подход

Известно е, че на територията на община Лом съществуват разнообразни видове НКН, които са известни на жителите на общината. Местната власт чрез културния календар реализира политиката за съхранение на това НКН.

Днес, с развитието на ИТ технологиите възможностите за опазване на НКН нарастват, разширяват се възможностите за достъп до културното наследство. Технологиите за реставрация и консервация на исторически архивни документи също се развиват и допринасят за устойчиво съхранение на артефактите.

Анализът на резултатите от проучването показват, че независимо от постигнатото в тази сфера, в общината има потенциал и даденост за нов подход към НКН с цел - от една страна НКН да се съхрани неговата автентичност, от друга – да мотивира жителите на общината активно да се включат в дейности свързани опазването и с предаването на следващи поколения.

Представяме някои идеи за които считаме, че съществува потенциал и ресурс да бъдат осъществени.

- Основното направление, което според нас следва да се преосмисли е как *видовете НКН от застинали обекти в музея, в семейни архиви включително и на различни обществени места да “оживеят”* и да станат носители на реални истории, случки, събития и т.н. – така че да говорят за начина на живот на жителите на общината в различните периоди от историята ѝ, за техните интереси, ценности, контакти и принадлежности към културни, просветни, професионални общности извън територията на общината и България.

Съживяване на материалните носители на НКН – историята, разказът, легендите и преданията формират интерес у хората днес, особено важни са и за

възпитанието и формирането на културни ценности у децата. Неперсонализираните исторически артефакти – са за изследователи, историци и тези, които са свързани с формирането на местните политики за съхранение на НКН. Територията и историята на Лом съдържат широк спектър за „съживяване“ на елементи от културното наследство.

Формите и вариантите могат да са разнообразни, изпълнителите също – от ученици и младежи до пенсионерите – коренни жители на общината. Определена готовност у хората съществува. Жителите на Лом имат готовност да участват в този процес, но е необходимо бъдат организирани и поведени. Осъзнато е представянето по нов, иновативен начин историята на известните ломски родове – способствали за формирането на културния елит не само на града. Пример за преосмисляне представянето на конкретен период от историята на общината е периода на Възраждането, началото на корабоплаването по река Дунав, създаването на корабната агенция „Императорско и кралско привилегировано параходно дружество“, построяването на пивоварната през 1894 г. и други значими за града и региона събития. Представянето на града преди Освобождението около 1869 г. с неговите 140 търговски кантори и 120 магазина когато Лом е входната врата за навлизане на европейската култура в България съдържа потенциал да се представи иновативно, с участието на различни групи от жителите, да се свърже със семейни и родови истории на ломчани.

- *Засилване координацията сред институциите – читалища, исторически музей и училища и детски градини.* Всяка от тези институции има своя специфична активност, но когато те започнат да работят съвместно - вложеният ресурс се увеличава, ефектът от дейността на всяка една се мултиплицира.

НЧ „Постоянство“ и библиотеката имат голям опит, дали са начало на някои съвместни дейности, но само при изпълнение на конкретни събития. Училищата имат потенциал и капацитет чрез образователни проекти ученици да издирят различни факти за минали знакови събития, ставали на територията на общината, за обреди и ритуали случвали се в различни периоди в различни ситуации, но винаги при наличие на конкретни предпоставки, които са ги обуславяли. Тези „скрити“ за

масовата информация условия биха „оживили“ исторически факти, биха ги превърнали в обект на туристически интерес.

- *Утвърждаване работата в мрежа сред читалищата на територията на община Лом, както и установяване на контакти с други читалища в страната.*

В процеса на проучването се установи начало на обединение на знания, опит и умения в работата на част от читалищата, с водещ НЧ „Постоянство“. Ако приемем, това сътрудничество за потенциал за изграждане на *мрежа от читалищата* на територията на общината, с което взаимно да се увеличи ресурсът на всички читалища - дава нова визия за ефекта от дейността им.

Читалището ще възроди своята просветна и културна функция със съвременни различни форми на дейност, адекватни на интересите на местните хора и отговарящи на възможностите на ИТ. Дигитализацията на НКН е само един малък елемент от възможностите на ИТ. ИТ са средствата което създава виртуални и реални контакти, което може да елиминира време и пространство за професионални контакти, за икономически и социални дейности.

Работейки в мрежа читалищата – споделят ресурс - знания, опит, умения, информация, хора и др. как да достигнат до елементи на НКН, които са културна ценност за жителите на общината, с която свързват етническата си идентификация, да изберат най-добрата и адекватна форма за превръщането ѝ в „жива“ традиция.

Работата в мрежа превръща читалищата в капацитет за различни икономически и социални дейности. Имат капацитет да участват общо в различни програми на ЕК за културно развитие, превръщат се в разпознаваеми партньори с капацитет за работа в изпълнение на Дунавската стратегия на ЕС и др. Възможностите за съвместни проекти с градове по река Дунав са различни и многообразни, но като правило всеки партньор търси да има партньор с капацитет за изпълнение на съвместните дейности.

Конкретни примерни дейности, които могат да се реализират от читалищата и музея и да допринесат за опазването на НКН са:

- Организиране събиране на семейни рецепти за специфични ястия традиционно подготвяни за отделни празници в семействата.
- Да се организира кампания за събиране на семейни и родови случки, истории и начини на отбелязване на семейни празници, предавани в поколенията.
- Организиране на събиране на рецепти за билкови отвари ползвани при различни ситуации, известни и използвани от поколения в семейството.
- Включването на Историческия музей в Европейската мрежа на музеите би подпомогнало дейността особено при въвеждане на иновативни подходи за представяне на музейните експонати.

Желаещите да се включат да са поканени да споделят рецепти, снимки на ястието, както и съпътстващи го размишления, семейни традиции и истории. Да не се слагат ограничения и изисквания като рецептата да бъде предавана от няколко поколения или е такава, която е забъркана набързо преди няколко години, месеци. Изпращането може да е по електронен път или донесено и предадено в най-близкото читалище. Събраните материали се документират и остават на съхранение. Въпрос на въображение е как те да бъдат публично оповестени.

Примери за съвместни проекти, свързани с културното развитие и взаимовлияние на градовете по река Дунав могат да са:

- Влияние върху развитието на градовете по река Дунав, която преминава през 10 държави от извора в Шварцвалд – до делтата и вливане в Черно море
- История на корабоплаването и правилниците за корабоплаване по река Дунав,
- Историята на Шлепа-музей (като този, разположен в парка по река Дунав) – издирване на шлепове по поречието на река Дунав с историята за всеки един

Възможна начална стъпка за работа на читалищата в мрежа е създаването на общ сайт, който да има обща част и отделни раздели. Общата част може да включва контакти за отделните читалища – телефон адрес, ръководство и настоятелство. По този начин информацията ще достига по-лесно до потребителите.

- Друг момент в работата за опазване на НКН е насочена към *по-голяма ангажираност на местния бизнес и частния сектор изобщо*. Включването на частния бизнес в дейности по опазване на НКН следва да е от взаимен интерес. Развитието на туристическия сектор с културен, кулинарен, винен и др. туризъм, е само една от възможностите, които на територията на община Лом могат да бъдат развити. Провежданите фестивали и събития, включени в Културния календар на общината показват, че потенциал има, но има и възможности тези събития да получат по-широка изява и да се провеждат раздвижено, но със запазване на културното ядро на традицията. Практиката по света дава възможности за взаимстване на форми и начини, които мотивират участници и гости да се включват.

Обвързване на частния сектор с дейности за опазване на НКН може да се реализират чрез *модела на корпоративната социална отговорност*.²⁵ Примерно, родителите на деца и младежи, както и самите родители, които участват активно в дейности, свързани с изучаване и утвърждаване на културните ценности и културното наследство, да бъдат професионално стимулирани във фирмата, в която работят. Формите на стимулиране могат да са различни като акцентът е върху стимулиране включване на семействата в дейности, организирани от културните институции и насочени към утвърждаване на културните ценности. Местната власт може да има координиращи и регулаторни функции без да е инициатор и изпълнител. Но отношението и подкрепа от местната власт подпомага за реализация на модела на корпоративната социална отговорност.

²⁵ Този модел е известен като исландски модел тъй като е разработен първоначално в Исландия. У нас е адаптиран от местната власт в Стралджа и е насочен към образование и функционална грамотност на маргинализирани групи.

Б. Заключение

Съсредоточаване усилията върху опазване и утвърждаване на НКН на територията на МИГ-Лом ще допринесе за съхраняване на местната идентичност, утвърждаване на културните ценности у населението, ще допринесе за развитие на туристическият сектор в региона. Възможностите на ИТ и дигитализацията ще допринесе за съхранение на НКН в неговата автентичност и ще допринесе за неговото популяризиране. Дигитализацията е също средство, което способства за запазване на авторските права и собственост на НКН.

Настоящият анализ може да послужи за бъдещи разработки за опазване на НКН. Направените препоръки могат да послужат за следващо детайлно разработване на методологии за тяхното реализиране, което да осигури промени в положителна насока чрез използването на адекватни за съвременността подходи.

Извършеното от ученика Цветозар Стефанов за представяне и популяризиране на община Лом говори достатъчно за наличния потенциал за нова визия за опазване на НКН.

В. Ползвана литература

Маринов, Д., 2013. История на града Лом и ломска околия, том 3, Изд. Изток-Запад, София

Сто причини да си горд жител на Лом, Каталог,
по проект № СВ007.1.11.349, INTERG-IPA CBC, Bulgaria-Serbia

Батева, М и Николов, Н. 2020 „Знакови къщи на гр. Лом“, Изд. МИГ –Лом Плевен

Alivizatou, M., 2012. The Paradoxes of Intangible Heritage, in: Safeguarding Intangible Cultural Heritage, 2012, Ed. Stefano, M.L., Davis, P., Corsane, G., The Boydell Press, Woodbridge, pp 9-22.

Ayalp, N. , A. Müge Bozday, 2011. Generating A New Image For Cultural Heritage: Model For Preserving The Typical Image Of The Traditional Turkish Coffeehouse, <https://www.witpress.com/elibrary/wit-transactions-on-ecology-and-the-environment/167/23046>

Bergdahal ,Eva, 2012. Intangible Cultural heritage in Sweden, Conversation Piece, in Safeguarding the Intangible Cultural Heritage, Ed. Stefano, M.L., Davis, P., Cordane, G., Publ. Boydell Press, Woodbridge, UK, pp 47-56.

Harding Sarah, 2018. Contemporary ICH and the right to exclude in Research Handbook on Contemporary Intangible Cultural Heritage, Publ .Edward Elgar , Cheltenham, UK, pp 78-104.

Heinich, N., 2009. La Fabrique du patrimoine, Editions de la Maison des sciences de l'homme, Paris

Rusalic, D., 2009. Making the Intangible Tangible: The New Interface of Cultural Heritage, Institute of Ethnographic, SASA, v.63, Belgrad,

UNESCO, 2003, Convention for safeguarding and protection of intangible cultural heritage, Article 2

Waelde, Ch., Cummings, C., Pavis, M., Enright, E., 2018. Contemporary Intangible Cultural Heritage, Research Handbook, Publ. Edward & Elgar, Cheltenham , UK

Основни понятия:

Нематериално културно наследство (НКН)– терминът последните десетилетия започва да има международно измерение. Точна дефиниция няма, но интуитивно се подразбира, че това е културно наследство, което няма материални артефакти, а това са: памет, знания, чувства, т.е. НКН включва всичко, което не е материално и се свързва с ежедневна човешка активност, т.е това е израз на културното многообразие на различни етноси и народи. За дейността на хората в миналото днес се съди по материални артефакти и НКН следва да е свързано някак си с тях, но интерпретацията им е свързана в по-голяма степен с днешното време. Това понятие е неясно и неточно. Определението зависи от този, който го интерпретира. Общо приета е дефиницията формулирана от ЮНЕСКО. Днес НКН е основа на едно от средствата за сближаване на хората от различни етноси , живеещи на една територия.

Според **Конвенцията на ЮНЕСКО** от 2003 г. и ратифицирана от Р България през 2006 г. нематериалното културно наследство представлява:

„обичаите, формите на представяне и изразяване, знанията и уменията, а така също и свързаните с тях инструменти, предмети, артефакти и културни пространства, признати от общностите, групите, а в някои случаи отделните лица като част от тяхното културно наследство. Това нематериално културно наследство, предавано от поколение на поколение, се пресъздава постоянно от общностите и групите в зависимост от тяхната обкръжаваща среда, тяхното взаимодействие с природата и тяхната история и формира чувството им за самобитност и приемственост, като по този начин способства за насърчаване на уважението към културното многообразие и творчество на човечеството.”

Форми на нематериалното културно наследство (ЗКН)

Нематериалното културно наследство е признато за културна ценност – **Закон за културното наследство**, приет през 2009г. законът не дава определение, а само изрежда формите, в които нематериалното културно наследство се проявява като:

- Устни традиции и начини на изразяване, включително език, говор като носител на НКН; Устните форми на изразяване на НКН са много разнообразни и включват: приказки, предания, поговорки, идиоми, легенди и митове, гатанки, заклинания, тостове, стихотворения, драматични постановки и др..
- Художествено-изпълнителско изкуство : песни, танци, театрални постановки, изображения, форми на забавления. Всяка общност може да нарича по различен начин тези изкуства : за едни може да е „театър“, а друга общност да го наричат – „танци“.
- Обичаи, обреди и празненства, свързани с общността;
- Обичаи, празненства, които се отнасят за природни явления и вселената;
- Знания, умения и празненства, свързани с традиционни занаяти.

Национален съвет за нематериалното културно наследство със следните функции за изпълнение на ЗКН :

- Подпомага разработването на стратегия за опазване и популяризиране на традиционна българска култура и фолклор;
- Предлага мерки за прилагане на международни актове в областта на нематериалното културно наследство, по които Република България е страна;
- Предлага мерки за усъвършенстване на системите за опазване на нематериалното културно наследство;

- Дава препоръки по въпроси, свързани с проблеми на опазването, съхраняването и популяризирането на нематериалното културно наследство;
- Предлага за утвърждаване от министъра на културата елементите на нематериалното културно наследство, които да бъдат включени в национален представителен списък на нематериалната културно наследство.

Фаро Конвенция за НКН

The Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society , подписана в град Фаро и известна като Фаро Конвенция. Създадена е към Съвета на Европа, подписана през 2005г. и влязла в сила през 2011 г. Разглежда НКН в по широк и абстрактен вид. Целта е да създаде „Европейски идеал“ на публична организация, акцентът не е върху съхранение на наследството, а чрез НКН да се създаде общност. НКН се разглежда като елемент, който допринася за развитие на обществото икономически като по този начин да се постигне Европейска идентичност.

Културното наследство се определя като „група ресурси, наследени от миналото, които хората идентифицират независимо от тяхната собственост, отражение и израз на постоянно развиващи се ценности, вярвания, знания и традиции. То включва всички аспекти на околната среда, произтичащи от взаимодействието между хората и мястото във времето.” (Faro Convention. Article 2a.)

Култура

Думата култура има латински корен и означава възпитание, образование развитие. Съществуват различни определения – над 200 и различните определения отразяват различни разбирания за оценяване на човешката дейност. Свързва се с ценностен модел на познанието, вярванията и поведението на хората, който се определя от социалното образование и начин на мислене. Културата е комплекс от споделени ценности , общи цели, начин на поведение, характерни за социална група и общност. Според ЮНЕСКО - култура се разбира по следния начин: “Култура е множеството от отличителни духовни, материални, интелектуални и емоционални черти на дадено

общество или обществена група, тя обхваща освен изкуството и литературата, начина на живот, формите на съжителство, ценностните системи, традициите и вярванията“.

Културна иновация

Културна иновация е всяко нововъведение, което е полезно за група хора, отговаря на техните ценности и разбирания, възприема се от тях и отговаря на начина им на поведение.

Общност

Термин (от социологията), който означава хора, групирани по време и място, интереси или друг признак; имащи общи цели и споделени ценности, споделящи общи традиции, празнични ритуали и обреди. Общността се основава на силни връзки и силно чувство за групова отговорност. В съвременното общество се разпознават множество общности – териториална (местна), етническа, религиозна, професионална, спортна, университетска и т.н., и човек може по своя воля да принадлежи към повече от една общност. Формирането на общността е процес, за който се изискват целенасочени действия на нейните членове, функционират вътрешни неформални регулативни механизми. С появата и развитието на интернет се появяват виртуални общности, които се формират на общ интерес, но физическа близост не е необходима.

Приложение 2

Структура на интервю

Опазване и съхранение на нематериалното културно наследство (НКН)
на територията на община Лом

Въпроси за интервю:

1. Какво според Вас представлява нематериалното културно наследство, какви негови форми знаете ?
2. Какви специфични традиции, обичаи, ритуали съществуват на територията на община Лом? Те се провеждат регионално, по населени места, съвместно...
3. Отбелязват ли се съвместно традиции и обичаи от българския и ромския етнос, ако – Да, кои от тях?
4. Можете ли да посочите традиции, които вече са отминали, но са били спазвани в миналото и такива, които се появяват във времето и стават устойчиви в бита на хората, отделни групи от населението?
5. Вие лично или членове на Вашето семейство участвате ли в тези събития? Ако да, то Вашето участие е активно (в организация,..) или само като участник – наблюдател?
6. Какви специфични празници за община Лом знаете и участвате ли в тях?
7. Съществува ли специфична кухня (традиционни ястия, подправки), които и днес да са разпространени , посочете какви; знаете ли ястие, което да се свързва с Лом?
8. Според Вас традициите и местните обичаи как могат да се съхранят и предават през поколенията, кои институции могат да способстват тези процеси?
9. Според Вас законът за авторското право разпространява ли се върху продукти от НКН – да, не, как , в какви случаи?

10. Чия собственост е НКН, който има правата да се разпорежда с него ...?
11. Какво е отношението Ви към Културния календар на общината ?
12. Какво знаете за литературния конкурс :“Яна Язова“?
13. Какво знаете за театралния фестивал на любителските театри, считате ли, че трябва да продължи съществуването си?
14. Посещавате ли библиотеката при НЧ Постоянство?
15. Какво е мнението Ви за обединената школа по изкуства за деца при НЧ Постоянство?
16. Участвате ли в дейности от Любителско творчество, организирани при НЧ Постоянство?
17. Какви занаяти считате, че са характерни за община Лом и как да се запазят да в бъдеще?
18. Какво е участието в традиционните събития и Културния календар на младите хора?
19. Необходимо ли е да се съхранява нематериалното културно наследство и защо?
20. Посещава ли се Историческия музей от жителите на община Лом, знаете ли дали се провеждат там извън класни часове за ученици, събития и др.?
21. Сбирката на музея представя ли ясно спецификата на нематериалното културно наследство на жителите на общината?
22. Предложете тема за конкретно събитие, което да се организира на територията на община Лом?
23. Нематериалното културно наследство включено ли е в туристически пакети и привлича ли туристи ?
24. Знаете ли как и чрез какви програми могат да се привличат финансови ресурси за опазване на нематериалното културно наследство?
25. Когато се казва традиция – какво изниква в съзнанието Ви като най-характерно за такава в община Лом?
26. Кой според Вас за най-ценните архивни данни за нематериалното културно наследство на територията на община Лом и е необходимо да бъдат популяризирани?